

Een zonderlinge zweming...

Over *déjà vu*-ervaringen in de belletrrie

door H.N. Sno, D.H. Linszen en F. de Jonghe

Samenvatting

Aan de hand van enkele literaire beschrijvingen wordt in dit artikel het vermogen van literaire auteurs om een subjectief verschijnsel als de *déjà vu*-ervaring te verwoorden geïllustreerd. Deze beschrijvingen blijken consistent met uit de vakliteratuur bekende fenomenologische, etiologische en psychopathogenetische gegevens. Door literaire auteurs wordt de *déjà vu*-ervaring onder andere in verband gebracht met reïncarnatie en dromen. Op grond van psychoanalytische of klinisch-psychiatrische interpretatie is niet zelden een samenhang met afweer, depersonalisatie of organische factoren aantoonbaar. De schrijvers concluderen dat psychiaters reeds in hun opleiding aangemoedigd zouden moeten worden naast vakliteratuur ook belletrrie te lezen.

Inleiding

De *déjà vu*-ervaring is een dissociatief verschijnsel dat gekenmerkt wordt door het subjectief inadequate gevoel een bepaalde situatie of sensatie tot in detail al eens eerder meegemaakt te hebben, zonder dat men precies kan aangeven waar en wanneer de eerdere keer geweest moet zijn. Vaak gaat deze ervaring gepaard met het gevoel te kunnen voorspellen wat er de volgende momenten zal gebeuren (precognitie). In de wetenschappelijke literatuur wordt de *déjà vu*-ervaring onder andere in verband gebracht met reïncarnatie, dromen, afweer, depersonalisatie en organische factoren (Sno en Linszen 1990).

Voor kennis over subjectieve ervaringen als de *déjà vu*-ervaring is de psychiater in belangrijke mate aangewezen op het vermogen van de patiënt zulke ervaringen te verwoorden. Wie bij uitstek in staat zijn subjectieve ervaringen te verwoorden, zijn romanschrijvers en dichters. Hieruit zou men kunnen concluderen dat het lezen van belletrrie voor psychiaters 'ter lering ende vermaak' kan dienen. In hoeverre deze conclusie gerechtvaardigd is, hopen wij aan de hand van een aantal voorbeelden van literaire beschrijvingen van *déjà vu*-ervaringen te illustre-

ren. De keuze van de voorbeelden is met name bepaald door persoonlijke literaire voorkeur en reeds eerder in de psychiatrische literatuur geciteerde passages. Dat alle voorbeelden afkomstig zijn uit de literatuur van na 1800, hoeft geen verwondering te wekken. De afgelopen 200 jaar is de proza- en poëziesliteratuur onder andere bepaald door het (neo)romantisch realisme, dat wordt gekenmerkt door het streven naar een objectieve of zelfs wetenschappelijk verantwoorde weergave van zowel de objectief waarneembare als de subjectief beleefde werkelijkheid (Luxemburg e.a. 1981). Onder invloed van dit realisme is onder andere de psychologische roman als genre tot ontwikkeling gekomen. De literaire schrijvers hebben hierbij gebruik kunnen maken van de toenemende psychiatrische kennis en psychoanalytische inzichten.

Déjà vu en reïncarnatie of dromen

In de wetenschappelijke literatuur wordt met name door parapsychologisch georiënteerde auteurs verondersteld dat *déjà vu*-ervaringen berusten op herinneringen die afkomstig zijn uit een vorig leven. In zijn semi-autobiografische roman *Metamorfose* zinspeelt Louis Couperus (1897) op een verband tussen *déjà vu*-ervaringen en reïncarnatie. De titel 'Metamorfose' verwijst naar het vermogen van de hoofdpersoon Hugo Aylva zich zodanig met historische of fantasiefiguren te vereenzelvigen 'dat het hem leek, als leefde hij soms hun leven terug'. Couperus laat Hugo Aylva een allegorische fabel vertellen over een eenzame jonge hertog, die tevergeefs tracht 'het Doel' te bereiken, nadat hij door middel van studie ontdekt heeft dat dit 'Doel' is: te zijn voor anderen.

Begon hij aan een studie, beschouwde hij voor het eerst een nieuwe wetenschap, dan was het geweest, of hij er al het principe van kende en een zonderlinge zweming was gegaan door zijn brein, als had hij reeds bezeten deze wetenschap vroeger ...

De overtuiging van Louis Couperus, 'dat hij hier zeker heeft voorbestaan', komt voort uit eigen *déjà vu*-ervaringen, zoals onder andere blijkt wanneer hij in 1921 schrijft:

Want dat opschrift herkende ik uit vroegere eeuwen; ik schijn nu eenmaal in de eerste eeuwen van Christus een Romeinsch burger te zijn geweest, want ik herinner mij allerlei vreemde dingen uit die tijd en ik geloof vast aan voortbestaan.

Door diverse literaire auteurs wordt reïncarnatie in combinatie met dromen overwogen. Dit suggereert dat er een zeker verband wordt verondersteld en dat dromen beschouwd worden als uiting van reïncarnatie. Zo beschrijft Alfred Tennyson (1833) in het gedicht 'To – (As when with downcast eyes)' een *déjà vu*-ervaring samenhangend met

dagdromen. Naast dromen overweegt Tennyson ook reïncarnatie als mogelijke verklaring voor de *déjà vu*-ervaring.

As when with downcast eyes we muse and brood,
And ebb into a former life, or seem
To lapse far back in some confused dream
To states of mystical similitude;
If one but speaks or hems or stirs his chair,
Ever the wonder waxeth more and more,
So wath we say, 'All this hath been before,
All this hath been, I know not when or where.'
So, friend, when first I looked upon your face,
Our thought gave answer each to each, so true –
Opposèd mirrors each reflecting each –
That though I knew not in what time or place,
Methought that I had often met with you,
And either lived in either's heart and speech.

Déjà vu en afweer

Bij een psychoanalytische interpretatie van een literaire beschrijving van een *déjà vu*-ervaring dient uiteraard rekening gehouden te worden met artistieke aspecten. Deze wijze van interpreteren is geenszins noodzakelijkerwijs reductionistisch. Het voegt soms juist een extra dimensie toe, doordat een zinvolle samenhang tussen anders onbegrijpelijke of ogenschijnlijk irrelevante details aan het licht wordt gebracht. Voorts kan een psychoanalytische interpretatie van een roman of gedicht een illustratie vormen van langs wetenschappelijke weg ontdekte inzichten. Verbazingwekkend is dit overigens niet. Immers, literatuur is een aspect van dezelfde culturele traditie waarin de psychiatrie tot bloei is gekomen. Behalve wetenschap bevinden zich in de spreekkamer van de psychiater ook de geschiedenis, de cultuur en de moraal (De Jonghe 1985).

Een samenhang met afweer is bij voorbeeld aannemelijk in de roman *Guy Mannering* van Sir Walter Scott (1815). De hoofdpersoon, Brown, heeft een *déjà vu*-ervaring wanneer hij na 17 jaar is teruggekeerd op de plek waar hij op vijfjarige leeftijd door bandieten is ontvoerd. Voor alle aan deze ontvoering voorafgaande gebeurtenissen bestaat een volledige amnesie. Zijn *déjà vu* gaat gepaard met precognitie. Als mogelijke verklaring overweegt hij zelf zowel dromen als reïncarnatie. Zijn ontvoering is voor Brown waarschijnlijk een zeer angstige belevenis geweest. Het is dan ook waarschijnlijker dat de *déjà vu*-ervaring samenhangt met de afweer van gereactiveerde heftige angstgevoelens.

Why is it that some scenes awaken thoughts which belong, as it were, to dreams of early and shadowy recollection, such as my old Bramin Moons-

hie would have ascribed to a state of previous existence? (...). How often do we find ourselves in society which we have never before met, and yet feel impressed with a mysterious and ill-defined consciousness, that neither the scene, the speakers, nor the subject are entirely new; nay, feel as if we could anticipate that part of the conversation which has not yet taken place!

Een *déjà vu*-ervaring die reeds door vele psychiatrische auteurs werd geciteerd, is deze van David Copperfield in de gelijknamige roman van Charles Dickens (1849). Tot op heden is echter geen enkele auteur ingegaan op de mogelijke samenhang van deze ervaring met de afweer van verboden seksuele gevoelens voor zijn pleegzuster Agnes. David heeft deze *déjà vu*-ervaring wanneer door een kennis de bevalligheid en deugdzaamheid van Agnes wordt geroemd.

We all have some experience of a feeling which comes over us occasionally, of what we are saying and doing having been said or done before, in a remote time – of our having been surrounded, dim ages ago, by the same faces, objects and circumstances – of our knowing perfectly what will be said next, as if we suddenly remembered it.

Eerder heeft David Copperfield een soortgelijke ervaring, die tot op heden in de psychiatrische literatuur onopgemerkt is gebleven. Ook nu lijkt een samenhang met afweer aannemelijk. Deze *déjà vu* treedt namelijk op wanneer zijn woede wordt gewekt door de door hem verafschuwde, kruiperige kantoorklerk Uriah Heep, die hem vertelt met Agnes te willen trouwen.

He seemed to swell and grow before my eyes; the room seemed full of the echoes of his voice; and the strange feeling (to which no one is quite a stranger) that all this had occurred before, at some indefinite time, and that I knew what he was going to say next, took possession of me.

Bij beide *déjà vu*-ervaringen van David Copperfield gaat de herkenning gepaard met precognitie. De laatstbeschreven ervaring gaat bovendien gepaard met andere dissociatieve verschijnselen als micropsie en macropsie.

Eveneens vaak geciteerd is de beschrijving van de *déjà vu*-ervaring in de semi-autobiografische roman *Kindertijd, jeugd jaren en jongelingschap* van Lev Tolstoj (1852). De zestienjarige Nicolai Irtenjew heeft een *déjà vu*-ervaring op het moment wanneer hij alleen in een kamer is met Warenka, de zuster van zijn door hem verafgode vriend Dmitri Nechljoe-dow. Pickford (1944) maakt aannemelijk dat deze *déjà vu*-ervaring samenhangt met de afweer van onbewuste seksuele fantasieën omtrent Warenka.

En eensklaps voelde ik iets zonderlings: het was me of alles wat ik nu beleefde de nauwkeurige herhaling was van iets dat ik al eens eerder had ondervonden: dat het ook toen had gemotregend en de zon achter de berkebomen was ondergegaan en ik naar haar had gekeken, en dat zij had gelezen, en dat ik haar magnetiseerde, en dat ze van haar boek had opgezien, en ik herinnerde me zelfs dat dit al eens eerder was gebeurd.

Ook in *Oorlog en vrede* beschrijft Tolstoi (1859) een *déjà vu*-ervaring. De zestienjarige Natasja Rostow heeft een *déjà vu*-ervaring wanneer het verlangen naar haar verloofde vorst Andrei Bolkonski haar 'in een stemming heeft gebracht om over het verleden te broeden'. Zij heeft buien van neerslachtigheid en wacht met smart op zijn terugkeer uit het buitenland. Haar *déjà vu*-ervaring lijkt samen te hangen met de afweer van ambivalente gevoelens, die haar plechtige belofte van trouw bedreigen.

Natasja keek op, liet haar blik naar de deur van de provisiekamer glijden die op een kier stond en kreeg opeens het wonderlijke gevoel als had ze dit al eens eerder gezien: de lichtstreep en Sonja op weg daarheen, met een glas in haar hand. 'Net eender ...' dacht ze (...).

'Net zo ...', dacht Natasja weer, bijna ontzet.

'Zoals ze naar me toekwam en dat verlegen lachje ... en ik krijg precies hetzelfde gevoel – dat er iets aan haar ontbreekt, maar wat ...?'

Bij de *déjà vu*-ervaring van Elfride Swancourt in de roman *A pair of blue eyes* van Thomas Hardy (1873) lijkt eveneens een verband aannemelijk met afweer. Deze jonge vrouw heeft een *déjà vu*-ervaring op het moment dat zij door opzettelijk roekeloos gedrag bijna van de rand van een kerktoeren valt. Gelukkig valt zij 'de goede kant' op en komt als het ware per ongeluk in de armen terecht van Henry Knight, de man op wie zij heimelijk verliefd is geworden.

'You are familiar of course, as everybody is, with those strange sensations we sometimes have, that the moment has been in duplicate, or will be.'

'That we have lived through that moment before?'

'Or shall again. Well, I felt on the tower that something similar to that scene is again to be common to us both.'

Naast de afweer van angst lijkt ook de afweer van verboden verliefdeheidsgevoelens een rol te spelen. Haar liefde voor Henry Knight is namelijk onmogelijk aangezien zij trouw beloofd heeft aan Stephen Smith, een jeugdliefde. Opmerkelijk is hier overigens ook de symbolische betekenis van vallen. Elfride beschouwt zichzelf als een 'gevallen vrouw', omdat zij zich in het verleden ooit door Stephen Smith heeft laten schaken. Haar zelfdeprecieatie wordt nog eens versterkt door de uitspraak van Knight, dat zijn nog denkbeeldige geliefde 'onervaren' lippen ('untried lips') moet hebben.

In de roman *Extase* van Louis Couperus (1892) heeft de jonge weduwe Cecile van Even een *déjà vu*-ervaring, kort nadat zij is voorgesteld aan Taco Quaerts. Deze ontmoeting is het begin van een verhouding waarin het conflict tussen geestelijke en zinnelijke liefde centraal staat. Zelf schrijft zij de *déjà vu* toe aan 'haar zielebestaan van vroeger, van eeuwen her', maar ook hier lijkt een samenhang met afweer van verboden driftimpulsen meer waarschijnlijk. Mogelijk heeft het vuur hier de symbolische betekenis van verboden seksuele wensen.

... en zij gevoelde een stemming van raadselachtigheid om haar heen weven als met vage mazen; stemming waarin zij zich als het ware niet bezat ..., zonder goed te horen scheen het haar als had zij die romance, zo, precies zo gespeeld, als Jules ze speelde, nog ééns gehoord, heel lang geleden, in haar zielebestaan van vroeger, van eeuwen her, zo, precies zo, in die kring van mensen, daar voor het vuur ... De tongen van het vuur rekten zich met dezelfde kronkelingen uit als dat vuur van eeuwen her en Suzette knipte eens met haar ogen, evenals zij toen gedaan had, vroeger ...

Voor de door Marcel Proust (1919) in *A la recherche du temps perdu* beschreven *déjà vu* is de samenhang met afweer wederom door Pickford (1944) aannemelijk gemaakt. Deze *déjà vu*-ervaring doet zich voor tijdens een rijtoer met zijn grootmoeder en mevrouw De Villeparisis, kort nadat de hoofdpersoon een vluchtige ontmoeting heeft gehad met een vissersmeisje en onbewuste seksuele fantasieën dreigen bewust te worden.

Ik had zojuist een eindje van de weg af die naar beide kanten afliep, drie bomen zien staan, die waarschijnlijk de ingang van een lommerrijke laan markeerden en een beeld vormden dat ik niet voor de eerste keer zag, het lukte mij niet om de plaats te herkennen waarvan ze zich als het ware losgemaakt hadden, maar ik had het gevoel dat die mij vroeger vertrouwd geweest was; en, nadat mijn geest een ogenblik lang tussen een of ander lang vervlogen jaar en het huidige ogenblik heen en weer geschommeld was, begon de omgeving van Balbec rondom mij heen te wankelen en te zwaaien en ik vroeg mij af of deze hele tocht niet een fictie was, ...

In de roman *Cirkel in het gras* van Oek de Jong (1985) heeft de Italiaanse tiener Leda Simonetti een *déjà vu*-ervaring, terwijl zij voor de eerste maal in Nederland is. Haar *déjà vu* gaat gepaard met precognitie. Zij heeft deze ervaring tijdens een strandwandeling met Andrea Simonetti, haar aanbeden vader, en zijn door haar verafschuwde minnares, Hanna Piccard. Een samenhang tussen de *déjà vu*-ervaring en afweer van oedipale fantasieën lijkt aannemelijk.

Tijdens het bukken had zich iets merkwaardigs voorgedaan: opeens was het of ze deze plaats en de omstandigheden waarin ze verkeerde herkende, terwijl ze toch zeker wist dat ze hier nooit eerder was geweest. Gedurende enkele seconden herkende ze de gele rubberlaarzen, de in wieren verstrikt geraakte sloopstros en een plastic flacon; tevens wist ze dat Andrea, die zich op een strekdam tussen de palen van een golfbreker bevond, met beide handen naar haar zou zwaaien zodra ze opkeek, dat zij vervolgens naar Hanna zou kijken, die aan de voet van de duinen was gaan liggen, en dat Hanna een kouwelijke indruk op haar zou maken; ...

Niet alleen in zwaarwichtige romans, maar ook in meer lichtvoetig proza worden *déjà vu*-ervaringen beschreven. In een van zijn 'Modernismen' beschrijft Kees van Kooten (1986) hoe hij tijdens een duikvlucht over zijn fietsstuur als gevolg van blokkerende remmen, een *déjà vu*-ervaring krijgt. Hierbij legt hij bijna expliciet een verband met de afweer van angst.

Nog in de vlucht kreeg ik een *déjà vu* (ik heb dit al eens eerder meegeemaakt en toen moet het ook goed zijn afgelopen want anders zou ik nu deze *déjà vu* niet kunnen hebben) en terwijl ik keihard met mijn kop en rechterschouder op het kokende wegdek knalde, zag ik de Nederlandse auto nog net langs mijn een stukje doorstuitende fiets scheren en maken dat hij wegkwam.

De geruststellende interpretatie van Van Kooten komt vrijwel exact overeen met de verklaring van Oberndorf (1941), zoals deze door Arlow (1959) is verwoord: 'Don't worry about this situation. You have been through this thing before and got out allright; the same will happen this time.'

Déjà vu en depersonalisatie

Door diverse wetenschappelijke auteurs wordt de *déjà vu*-ervaring beschouwd als het positieve pendant van depersonalisatie. De in het gedicht 'Déjà vu' van Gerrit Achterberg (1952) beschreven ervaring gaat gepaard met depersonalisatie- en derealisatieverschijnselen. Andere voorbeelden uit de belletrische literatuur, waarbij een *déjà vu* gepaard gaat met depersonalisatie, zijn de beschrijvingen van Dickens (1849), Couperus (1892) en Proust (1919). Het gedicht van Achterberg maakt deel uit van de cyclus 'Autodroom', waarin een autoreis naar het zuiden wordt beschreven. Dit gedicht is door Krijgers Janzen (1962) uitvoerig geanalyseerd. De hier beschreven *déjà vu*-ervaring hangt waarschijnlijk samen met vermoeidheid, het vallen van de nacht en het opdoemen van steeds nieuwe vergezichten. Achterberg veronderstelt een samenhang van de *déjà vu* met onbewuste herinneringen, die zouden afkomstig zijn uit een boek of fantasie; 't oude amalgaam' verwijst naar de versmelting van

heden en verleden; het nieuwe beeld roept het oude op, het oude het nieuwe.

Déjà vu

Het zachte water, dat gezonken staat
in alle laagte, die het liggen laat
bij de witte kastelen langs de straat,
blinkt op als uit een droom. De auto gaat.

Afkomstig uit een boek is wat ik zie.
Tot de werkelijkheid geworden fantasie
verandert in een dwingend déjà vu.
Gij kunt u niet onttrekken aan het nu.

Wij rijden in ovale spiegels rond;
herkennen aan onszelf de achtergrond
en weten dat dit eenmaal ook bestond.

Dezelfde zijkanten komen en gaan.
Het hart is vol van 't oude amalgaam
waarmee wij tot elkander blijven staan.

In het eveneens 'Déjà vu' getitelde gedicht beschrijft Bernlef (1965) niet zozeer een *déjà vu*-ervaring, maar de verliefde verwondering dat hij steeds weer een vrouw ontmoet, die hij reeds eerder heeft gezien. Hij maakt dus gebruik van de letterlijk vertaalde betekenis van het woord: 'reeds gezien'. Hierdoor wordt de gedepersonaliseerde component van de in het gedicht verwoorde verliefde verwondering nog eens geaccentueerd en krijgt het gedicht een extra dimensie.

Déjà vu

Ik ontmoet steeds weer dezelfde vrouw –
Tandenpoetsend dwaalt zij in de spiegel terwijl ik me scheer
boterhammen eet zij, avondeten samen met mij en
vraagt dan of het smaakt; vaak vind ik het toilet
bezet (de kat kan het niet zijn)

Naast mij in de bioscoop – het licht dooft bij de laatste
lichtreclame – trilt soms herkenning op mijn netvlies, vormt
een klank zich in mijn keel; maar als zij dan
aan vrienden (die haar kennen zeker) mijn
allerlaatste nieuws vertelt sta ik werkelijk versted.

Dit kan toch geen toeval meer zijn!

Déjà vu en organische factoren

In de wetenschappelijke literatuur is door diverse schrijvers een samenhang met organische factoren geconstateerd. Mogelijke organische factoren zijn onder andere: temporale epilepsie, trauma capitis, een cerebrovasculair accident en dementie. Daarnaast kan een *déjà vu*-ervaring samenhangen met een emotionele shock, uitputting of alcohol en drugsgebruik. Predisponerende factoren kunnen zijn vermoeidheid, spanning en ziekte (Sno en Linszen 1990).

Ook in de belletrie blijkt bij een aantal beschrijvingen een samenhang met organische factoren aanwijsbaar. In de gelijknamige roman van Ivan Gontsjarov (1859) heeft Oblomow een *déjà vu*-ervaring kort nadat hij een CVA heeft doorgemaakt. Zelf overweegt Oblomow dromen en reïncarnatie als verklaring.

Soms overkomt de mens voor een kort moment, dat hij het gevoel heeft voor de tweede maal te beleven, wat hij ergens anders al eens beleefd heeft. Of het een droom is geweest, waarin hij gezien heeft wat er nu gebeurt, of dat hij al eerder geleefd heeft, maar dat is vergeten, weet hij niet, maar het zijn dezelfde mensen, als toen, die nu om hem heen zitten, en er wordt hetzelfde gezegd. Zijn verbeeldingskracht is niet groot genoeg, om hem weer naar dat andere oord te verplaatsen, zijn herinnering doet het verleden niet herleven, maar brengt hem in een nadenkende stemming.

In deel I van zijn romancyclus *De Tandeloze Tijd* van A.F.Th. van der Heijden (1983) hebben twee van de hoofdpersonen, Albert Egberts en Thjum Schwantje, gelijktijdig een *déjà vu*-ervaring. Deze gaat gepaard met precognitie en treedt op wanneer zij inbreken in een failliet verklaard en leegstaand hotel. De meest waarschijnlijke verklaring voor deze *déjà vu*-ervaring is overmatig drankgebruik, vermoeidheid en zich in euforie uitende afgeweerde angst.

Staande op de overloop, (...), hadden Thjum en ik gelijktijdig een *déjà vu*. We verbleekten, grepen elkaar bij de schouder. 'Wacht even, wacht even ... hier zo te staan, onderaan een trap en bovenaan een trap ... en dan twee jongens die een kast onderzoeken, laden open trekken ... eindeloos vertrouwd.'

'Maar wanneer ... wanneer?'

'Ja, praat maar door: ik weet precies, maar dan ook *precies*, wat je nu gaat zeggen.'

Volgens Albert Egberts kan de *déjà vu*-ervaring beschouwd worden als een voorvertoning van 'de film van het leven' die iemand op het moment van overlijden aan zichzelf voorbij ziet trekken. Hij is dan ook van mening dat de term *déjà vu* verkeerd gekozen is en stelt als

alternatief 'prévu' of 'avant-goût' voor.

In de roman *Hersenschimmen*, volgens Beyaert (1991) zo ongeveer de beste beschrijving van Alzheimer in context met de omgeving, beschrijft Bernlef (1984) eveneens een *déjà vu*-ervaring.

Ik pak het boek aan. Begin te lezen. Er stijgt een echo uit de zinnen op. Alsof ik deze bladzij al een keer eerder, als beeld onder ogen heb gehad, in een flits. Hoe noemen ze dat gevoel ook al weer, ik heb er eens een artikel over gelezen. *Déjà vu*. Een kortsluiting tussen de hersenneuronen. Het beeld wordt in een fractie eerder geregistreerd dan de bewustwording van dat beeld en zo denk je iets te herkennen dat je zeker weet nooit eerder gezien te kunnen hebben.

De door Bernlef beschreven verklaring sluit aan bij de op neurofysiologisch onderzoek gebaseerde hypothese van Efron (1963). Volgens deze onderzoeker zou een *déjà vu*-ervaring het gevolg zijn van een kortdurend vertraagde voortgeleidingssnelheid tussen beide hemisferen. Hierdoor zou de dominante hemisfeer tweemaal na elkaar dezelfde informatie ontvangen, een deel direct en een deel via de niet-dominante hemisfeer.

Conclusie

Zowel fenomenologisch als etiologisch en psychopathogenetisch blijken de literaire beschrijvingen van *déjà vu*-ervaringen zeer natuurgetroouw te zijn. Deze beschrijvingen illustreren de klinisch-educatieve waarde van het lezen van belletristiek. Daarnaast kan het lezen van literatuur ook in praktische zin een educatieve waarde hebben. Mooij (1975) is van mening dat 'het lezen van het labyrintische oeuvre van iemand als J.L. Borges een uitstekende oefeningsmogelijkheid biedt voor een analytisch luisteren en lezen'.

De educatieve en uiteraard ook esthetische waarde van belletristiek vormen een krachtig pleidooi voor de visie zoals verwoord door de redactie van dit tijdschrift in een voetnoot bij het artikel 'Anna Karenina en de plastic zak' van Kees van der Velden (1984): 'Psychiaters zouden reeds in hun opleiding verplicht moeten worden ook niet-vakliteratuur te lezen. Belletristiek kan zeer inspirerend werken en wat humor mag in ons werk evenmin ontbreken.' Verplichten is wellicht wat drastisch, aanmoedigen zou ons inziens voldoende zijn.

Literatuur

- Achterberg, G. (1953), *Déjà vu*. In: *Verzamelde Gedichten*. Querido, Amsterdam 1984, p. 857.
- Arlow, J.A. (1959), The structure of the *déjà vu* experience. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 7, 611-631.

- Bernlef, J. (1965), *Déjà vu*. In: *Gedichten 1960-1970*. Querido, Amsterdam 1977, p. 107.
- Bernlef, J. (1984), *Hersenschimmen*. Querido, Amsterdam, p. 98.
- Beyaert, F. (1991), Redactioneel. *Tijdschrift voor Psychiatrie*, 33, 297-298.
- Couperus, L. (1892), *Extase*. L.J. Veen, Wageningen 1974, p. 15.
- Couperus, L. (1897), *Metamorfose*. L.J. Veen, Wageningen 1974, p. 287.
- Couperus, L. (1921), Met Louis Couperus in Afrika. In: *Verzameld Werk XII*. Van Oorschot, Amsterdam 1975, p. 129.
- Dickens, C. (1849), *The personal history of David Copperfield*. Penguin Books, Londen 1985, p. 441 en 630.
- Efron, R. (1963), Temporal perception, aphasia and déjà vu. *Brain*, 86, 403-424.
- Gontsjarow, I.A. (1859), *Obломow*. Van Oorschot, Amsterdam 1983, p. 537-538.
- Hardy, T. (1873), *A Pair of Blue Eyes*. MacMillan, Londen 1981, p. 179.
- Heyden, A.F.Th. van der (1983), *Vallende Ouders. De Tandeloze Tijd I*. Querido, Amsterdam 1986, p. 190-192.
- Jong, O. de (1985), *Cirkel in het gras*. Meulenhoff, Amsterdam, p. 197.
- Jonghe, F.E.R.E.R. de (1985), *Psychomachie en psychoneurose: Over de relatie tussen psychiatrie en moraal*. Lezing Najaarsvergadering van de Vereniging voor Vlaamse Zenuwartsen, Gent.
- Kooten, K. van (1986), *Mijn Tour de France*. In: *Meer modernismen*. Bezige Bij, Amsterdam, p. 116-117.
- Krijgers Janzen, E. (1962), *Déjà vu en depersonalisatie twee gedichten van Achterberg*. *Nederlands Tijdschrift voor Psychologie*, 21, 136-147.
- Luxemburg, J. van, M. Bal en W.G. Weststeijn (1983), *Inleiding in de literatuurwetenschap*. Coutinho, Muiderberg.
- Mooij, A. (1975), *Taal en Verlangen*. Boom, Meppel, p. 68.
- Oberndorf, C.P. (1941), Erroneous recognition. *Psychiatric Quarterly*, 15, 316-326.
- Pickford, R.W. (1944), *Déjà vu in Proust and Tolstoy*. *International Journal of Psycho Analysis*, 25, 155-165.
- Proust, M. (1919), *A la recherche du temps perdu. Plaatsnamen: de plaats*. Bezige Bij, Amsterdam 1982, p. 89.
- Scott, W. (1815), *Guy Mannering or the astrologer*. Baudry's Foreign Lib, Parijs 1831, p. 359.
- Sno, H.N., en D.H. Linszen (1990), The déjà vu experience: Remembrance of things past? *American Journal of Psychiatry*, 147, 1587-1595.
- Tennyson, A. (1833), *To - (As when with downcast eyes)*. In: *The complete poetical works of Tennyson*. Mifflin, Boston 1898, p. 459.
- Tolstoj, L.N. (1852), *Kindertijd, Jeugdijaren en Jongelingschap*. In: *Verzamelde Werken, deel I*. Van Oorschot, Amsterdam 1970, p. 267.
- Tolstoj, L.N. (1859), *Oorlog en vrede*. In: *Verzamelde Werken, deel IV*. Van Oorschot, Amsterdam 1970, p. 651.
- Velden, K. van der (1984), *Anna Karenina en de plastic zak*. *Tijdschrift voor Psychiatrie*, 26 (Boeken I), 3-8.

Summary: On déjà vu experiences in belles-lettres

A few literary descriptions serve to illustrate the ability of literary authors to depict a subjective experience like the déjà vu experience. These descriptions appear to be consistent with the phenomenological, etiological and psychopathogenetic data

presented in psychiatric writings. The explanations described by literary authors include reincarnation and dreams. Not infrequently, an association with defense, depersonalization or organic factors is demonstrable on the basis of psychoanalytic or clinical psychiatric interpretation. The authors conclude that during their training, psychiatrists should be encouraged to cross the limits of the psychiatric literature and read novels and poetry as well.

H.N. Sno en D.H. Linszen zijn als psychiater, en F. de Jonghe als hoogleraar psychiatrie verbonden aan het AMC (afd. Psychiatrie) te Amsterdam.

Het artikel werd voor publicatie geaccepteerd op 26-7-1991.